

BAS VAN IERSEL

Wederkerigheid in het gezin

In de dagen van de bijbel

“Je vrouw is een vruchtbare wingerd
die in je huis staat te bloeien,
je kinderen staan rond de tafel
als scheuten van de olijf” (Psalm 128)

De hierboven aangehaalde woorden uit Psalm 128, die weliswaar geconcentreerd zijn op de fertiliteit maar toch de uitstraling hebben van een bucolische idylle, zijn zeker niet de meest bekende uit de bijbel waarin de verhoudingen in het gezin ter sprake worden gebracht. Het woord ‘wederkerig’ valt er niet. Dat valt in de bijbel uiteraard niet te verwachten. Maar over de vraag, hoe het toeging in het familielevens staan wij niet met lege handen. Er zijn immers in het Eerste en het Tweede Testament familiechronieken te vinden, tal van voorschriften en regelingen en eveneens allerlei aanbevelingen die met het familielevens te maken hebben.

Als wij de royalty – waarin de vraag naar de opvolging een centrale plaats inneemt – voor het moment laten voor wat zij is, kan men bij de familiechronieken denken aan de verhalen over de aartsvaders en aartsmoeders met hun kinderen in Genesis 12-50, het boek Ruth waarvan niet zo duidelijk is in welke periode het thuishoort, en het deuterocanonieke of apocriefe boek Tobit, dat de situatie tegen het einde van de voorchristelijke jaartelling weerspiegelt. Men kan deze verhalen in beschouwing nemen als casussen die ons een beeld geven van de betrekkingen binnen gezinnen in de wereld van de bijbel.

Ook zonder deze verhalen te kennen zullen velen zich

echter herinneren wat wij als vierde grondregel lezen in het morele charter van het oude Israël, dat men vroeger ten onrechte ‘de tien geboden’ noemde maar vandaag meer modieus maar even discutabel ‘de tien woorden’: ‘Eer uw vader en uw moeder’ (Exodus 20,12; Leviticus 19,3). Uitkijkend naar wederkerigheid tussen ouders en kinderen, zou men een pendant verwachten die bijv. geluid zou kunnen hebben: ‘Zorg goed voor uw kinderen’. Deze is echter in geen enkele versie van deze tien grondregels te vinden, die later – zij het met aanzienlijke wijzigingen – door de christelijke kerken zijn overgenomen en tot de vanzelfsprekendheden van de Westerse cultuur zijn gaan behoren. Zou dat kunnen betekenen dat er geen sprake is van wederkerigheid? Het is onmogelijk, om zich hierover een mening te vormen als men niet althans eerst summier geïnformeerd is over de aard en omvang van het gezin en de familie in de betreffende periode en de manier waarop het er toeging. Daarbij maken wij een onderscheid tussen de twee perioden die worden gedekt door de boeken van respectievelijk het Eerste en het Tweede Testament, zeg de joodse bijbel en de christelijke bijbel die de joodse heeft overgenomen en uitgebreid.

HET EERSTE TESTAMENT

Het Eerste Testament is aanzienlijk rijker aan gegevens dan het Tweede. Dat is niet alleen, omdat het wat zijn omvang een veelvoud is van het laatste, maar ook omdat het veel minder geconcentreerd is op aspecten die onmiddellijke religieuze relevantie hebben.

Het ‘vaderhuis’

De kleinste familiekring waarover in de bijbel gesproken wordt is niet wat wij een kerngezin noemen, maar het ‘vaderhuis’, in het Hebreeuws *bet ab*, dat letterlijk vertaald ‘huis van de vader’ betekent. Wij dienen ons daarbij meteen te realiseren, dat de term ‘vaderhuis’ naar andere

zaken verwijst dan die Van Dale als omschrijving geeft van 'vaderhuis': '1. (lit.t.) huis waarin de vader woont; 2. (rel.; fig.) hemel (naar Joh. 14:2)'. Om het verschil te markeren blijf ik in deze bijdrage de term dan ook met aanhalingstekens gebruiken

De tweede betekenis van Van Dale komt in het Hebreeuws in het geheel niet voor, de eerste slechts mutatis mutandis. In het Hebreeuws verwijst de woordcombinatie eigenlijk niet naar de materiële woning maar naar de familie en haar inwonend personeel. Het 'vaderhuis' telt namelijk meer familieleden dan die van het kerngezin. Het omvatte – zeker in de oudste tijden – niet alleen de huisvader met de vrouw(en) en kinderen die onder één dak samenwonen, maar daarnaast ook alle bloed- en aanverwanten die bij hem wonen. Dat zijn behalve de echtgenote veelal alle mannelijke afstammelingen van de huisvader met hun vrouwen. De gehuwde dochters horen niet tot dit vaderhuis omdat ze door hun huwelijk tot het huis van hun man zijn gaan behoren. Behalve deze bloed- en aanverwanten maken vervolgens ook nog de mannelijke en vrouwelijke slaven met hun families, inwonende arbeiders en eventueel een inwonende Leviet deel uit van het huis. Hetzelfde geldt tenslotte voor weduwen en wezen, indien een huisvader zich over hen ontfermd heeft en ze heeft opgenomen in zijn huis. Bij het overlijden van een huisvader houdt zijn huis op te bestaan en vormen de gehuwde zonen ieder een nieuw 'vaderhuis'.

Degenen die deel uitmaken van het 'vaderhuis' wonen in elkaars onmiddellijke nabijheid. Zo veronderstelt Rechters 6, dat Gideon nog bij zijn vader Joas woont, hoewel hij getrouwd is, eigen knechten heeft en een zoon die blijkens Rechters 8,20 mans genoeg is om iemand met een zwaard om het leven te brengen. Een familie kan één enkele woning delen, waarin meerdere – gewoonlijk drie of vier – vertrekken beschikbaar zijn, gelegen rond een gezamenlijke open binnenplaats, of een aantal kleinere woningen als onderkomen hebben, die in elkaars onmiddellijke nabij-

heid zijn gelegen. Het eerste zal zich eerder in een stad, het tweede eerder in een dorp hebben voorgedaan. De omvang van zo'n voornamelijk door bloedverwantschap bepaalde woongroep moet tussen de vijftig en honderd personen gelegen hebben.

Wanneer men daarbij nog bedenkt, dat in de vroegste periode de man meerdere echtgenoten kon hebben, spreekt het welhaast vanzelf, dat de verhoudingen tussen man en vrouw en tussen ouders en kinderen op tal van punten anders zijn geweest dan wij gewend zijn. Dat moet waarschijnlijk ook gevolgen gehad hebben voor de wederkerigheid van de emotionele onderlinge relaties.

Omdat in de bijbel niet onder de gezichtshoek van de wederkerigheid over families gesproken wordt, kunnen wij het er slechts met een zekere omzichtigheid over hebben. Omwille van de eenheid van deze bundel zal ik proberen om, waar dat aangewezen is, ook de twee termen te gebruiken, die in sommige andere bijdragen onderscheiden werden: reciprociteit en mutualiteit. De keuze van deze termen maakt een betrekkelijk willekeurige indruk, omdat de woorden van huis uit zelf geen enkele taalkundige wederkerigheid hebben. Daarom geef ik een definitie. In dit artikel versta ik onder reciprociteit: een wederkerigheid die niet gebaseerd is op gelijke ruilverhoudingen en die zich meer op de persoon richt dan op zakelijke belangen; onder mutualiteit: een wederkerigheid die wel gebaseerd is op gelijke ruilverhoudingen en daarbij primair zakelijke belangen nastreeft en niet of minder persoonsgericht is.

Het vaderlijk gezag

De gezagsverhoudingen in het vaderhuis zijn eenduidig. De vader is het enige en volstreckte hoofd van de familie (*rosj bet 'ab*) en 'heer des huizes' (*ba'al habbait*). Hij is niet alleen de huisheer maar ook heer en meester (*ba'al*) over zijn vrouw en kinderen en de huisdieren. Voor zijn positie ten aanzien van de slaven wordt een ander woord gebruikt (*adôn*). Dat laatste kan te maken hebben met het feit, dat de

verhouding tot vrouw, kinderen en huisdieren wordt gekenmerkt door een emotionele band die bij slaven als regel ontbreekt of minder sterk is. De man is wel meer dan bij ons 'heer des huizes' maar hij wordt niet geacht, zich te gedragen als een huistiran.

Het gezag van de huisvader reikt aanzienlijk verder dan wij gewend zijn. Dat is zelfs zover gegaan, dat hij over de mensen van zijn huis een eigen jurisdictie uitoefende. Dat is minder vreemd dan het op het eerste gezicht kan lijken, omdat de huisvader als regel immers ook lid was van de raad van oudsten, die bij de stadspoort rechtspreekt. In Job 29 kunnen wij een voorbeeld zien van de manier waarop een geslaagd 'heer des huizes' zijn rol vervulde als lid van de raad van oudsten.

Als ik de stadspoort uitkwam om mijn zetel in te nemen
op het plein,
dan trokken de jongelui zich terug zo gauw ze me
zagen;
de ouderen stonden vol eerbied op;
magistraten durfden niet meer te spreken en legden
hun hand op de mond;
notabelen waren verstomd, hun tong kleefde aan hun
gehemelte.
Wie mij hoorde prees mijn woord, wie mij zag verkondigde
mijn lof;
want ik was redder van reddeloze armen, helper van
hulpeloze wezen.
Degenen die bijna waren bezweken zegenden mijn
optreden;
ontroostbare weduwen bracht ik weer tot blijdschap.
Gerechtigheid was mijn kleed, rechtvaardigheid mijn
mantel en hoofddoek.
Voor de blinde was ik zijn ogen, voor de lamme zijn
voeten,
voor de behoeftige zijn vader en ik zette mij in voor het
recht van vreemden.

Van misdadigers sloeg ik de kaken stuk en ik rukte de prooi uit hun bek.
(Job 29,7-18)

Deuteronomium 21,18-21 schrijft, dat pas wanneer een criminele zoon niet naar zijn eigen ouders wil luisteren die ouders tezamen de zaak voorleggen aan 'de oudsten bij de stadspoort'. Dat houdt in, dat de huisvader in eerste instantie zelf rechtspraak over de jongen of de man. Volgens sommige auteurs reikte in sommige gevallen ook de jurisdictie van de 'heer des huizes' zover, dat hij bevoegd was om de doodstraf te laten voltrekken. Dat leidt men af uit Genesis 38, een van de zwarte bladzijden uit de familiechroniek van Juda die laat zien dat men deze kroniek niet ideaaltypisch kan lezen. Als Juda hoort, dat zijn weduwe geworden schoondochter Tamar als gevolg van ontucht zwanger is geworden, spreekt hij zonder te weten dat het ongewenste kind van hem zelf is en zonder enig voorafgaand verhoor het vonnis uit: 'Breng haar weg om verbrand te worden' (Genesis 38,24).

Kinderen met ruilwaarde

Er zijn voldoende gegevens in het Eerste Testament die aantonen, dat kinderen financiële ruilwaarde hadden. Dat is in de eerste plaats het geval met de dochter. Wanneer de huisvader haar afstaat, moet de toekomstige bruidegom een tegenprestatie leveren met een economische waarde, de *mohar* of bruidsprijs. Die kan in natura worden voldaan door het leveren van arbeid zoals bij de twee huwelijken van Jakob (Genesis 29,15-30), door een afgesproken militaire prestatie zoals de verovering van een stad (Jozua 15,16 = Rechters 1,12) of – naar ons gevoel enigszins absurdistisch – het overleggen van honderd voorhuiden van mannen van de tegenpartij als bewijs dat ze gedood zijn (1 Samuël 18,25-27). Normaler is echter, dat de *mohar* in geld wordt voldaan (Genesis 34,12). De prijs varieert naargelang het meisje nog maagd is of niet meer (Exodus 22,15-16;

Deuteronomium 22,19). Hoewel het laatste eerder op een soort koop prijs zou kunnen wijzen, lijkt het bedrag in eerste aanleg eerder een schadevergoeding voor een verloren werkkraft dan de koop prijs van het meisje. Maar dat een dochter een duidelijke ruilwaarde heeft is evident.

Dat geldt in een andere zin voor alle kinderen. Hoewel dat in normale omstandigheden voor zover bekend niet voorkwam, kon een financiële noodsituatie mensen ertoe brengen, hun kinderen als slaaf door een schuldeiser te laten meenemen. Dat hing de vrouw van een profeet boven het hoofd toen zij zich tot Elia om uitkomst wendde (2 Koningen 4,1-7). En na de ballingschap klaagden bewoners van Jeruzalem dat zij zich gedwongen zagen hun kinderen te verkopen om aan geld te komen om graan in te slaan en de belastingen te betalen (Nehemia 5,1-5).

In beide gevallen hebben kinderen een economische waarde voor de ouders en in beide gevallen geldt dat niet in omgekeerde richting. Ouders kunnen niet door kinderen uitgethuwelijkt of verkocht worden. Tegen dat laatste verzetten zich zowel de gezagssituatie als de omstandigheid dat ouders ook ouder zijn en daarom over minder werkkraft beschikken en als regel minder lang meegaan. Hier is duidelijk geen spoor van wederkerigheid in een van de twee betekenissen.

Opvoeding en onderricht

Interessant is, dat de ouders niet alleen verantwoordelijk werden gesteld voor de opvoeding van de kinderen maar ook voor hun onderricht, in het bijzonder voor het overdragen van de godsdienstige traditie. Ouders krijgen in het Eerste Testament herhaaldelijk op het hart gedrukt hun kinderen onderricht te geven, en vooral de Torah en de grote gebeurtenissen uit de geschiedenis in de geheugens van de kinderen in te prenten. Exodus 12,26-27 noemt als zo'n memorabel gebeuren dat ritueel herhaald wordt het slachten van het paaslam en het aanbrengen van zijn bloed op de deurposten, zodat Gods straffende hand aan deze

deur voorbij kan gaan. Exodus 13,8;14-15 de redding uit Egypte en het sparen van Israëls eerstgeborenen, Deuteronomium 6,7 en 32,46-47 de voorschriften van de Torah, Deuteronomium 12,19 en Jozua 4,6-7;21-24 de intocht in het beloofde land. Of en hoe de ouders dat onderricht gaven, is moeilijk te zeggen. Opvallend is wel, dat meer dan eens gezegd wordt, dat ouders hun kinderen ononderbroken dienen te onderrichten (Deuteronomium 6,7; 11,19) terwijl daarnaast eveneens sprake is van specifieke gelegenheden die zich daartoe lenen, zoals de viering van Pesach (Exodus 12,26), het vrijkopen van een eerstgeboren dierlijk of menselijk mannelijk jong (Exodus 13,14), of de aanwezigheid van een gedenkteken (Jozua 4,6;21). In een aantal van deze passages lijkt het zelfs alsof er standaardvragen en standaardantwoorden zijn, waarvan het uitspreken deel uitmaakt van een meer uitgebreid ritueel, zoals dat van Pesach.

Met betrekking tot de vraag naar de wederkerigheid is duidelijk, dat het bij het onderricht gaat om éénrichtingsverkeer; de ouders moeten aan de volgende generatie de tradities doorgeven die zij ontvangen hebben. Dat ouders iets van hun kinderen kunnen leren wordt noch uitgesproken noch ontkend. Maar als ze al iets kunnen leren zijn het zeker niet de overgeleverde verhalen, gebruiken en voorschriften. Voor zover er wederkerigheid is, kan dat alleen een complementaire of zelfs contraire zijn, zoals overdragen versus overnemen, een herinnering inprenten en een herinnering opnemen. Als we proberen, wat beoogd wordt onder het raster te leggen van de reciprociteit en de mutualiteit, dan blijken deze categorieën bij voorbaat niet van toepassing. Van mutualiteit is voor zover we van een echte ruilverhouding uitgaan in deze passages geen sprake. De ouders krijgen niets terug. Of toch? Zou het 'Eer uw vader en uw moeder' van Exodus 20,12 en Leviticus 19,3 hiermee te maken kunnen hebben zonder dat wij kunnen analyseren, hoe precies? En de reciprociteit, waarin de belangstelling voor de persoon centraal staat? Als kinde-

ren onderricht krijgen van hun ouders is dat op het eerste gezicht een veel persoonlijker aangelegenheid dan onderricht dat ze van anderen krijgen, zeker als dat laatste beroepsmatig gebeurt. Maar toch... Als het onderricht gebeurt in de vorm van standaardvragen en standaardantwoorden die deel uitmaken van een ritueel gebeuren dat van generatie op generatie plaats vindt, is dan het persoonlijke element nog zo dominant? En het doel van dat doorgeven? Is dat persoonsgericht? In Deuteronomium 32,47 wordt voor het opdragen aan de kinderen om de geboden te onderhouden als motief gegeven: "Want het gaat om een belangrijke zaak voor u, waar uw leven van afhangt, met name hoe lang u zult leven op de grond die u aan de overkant van de Jordaan in bezit gaat nemen". Dat heeft niet direct betrekking op de kinderen want het zijn de ouders van die kinderen die hier zijn aangesproken. En dan lijkt het lange leven in het Overjordaanse eerder te slaan op een langdurig bezit van het veroverde land door de Israëlieten en hun nazaten dan op een lang leven van de betreffende individuele personen.

Echtgenoten

Om maar meteen met de deur in huis te vallen: de verhouding tussen een man en zijn echtgenote wordt gekenmerkt door een opvallend gebrek aan wederkerigheid. Het boek waarin wederkerige liefde bezongen wordt op een uitbundige toon en met metaforen die de verrassende werking van fontijnen hebben, het Hooglied, gaat niet over een echtpaar maar over twee gelieven, die bovendien de indruk maken nog zeer jong te zijn en niet uit op een huwelijk. Hoewel een man en vrouw die een gezin gesticht hebben in dit boek veel kunnen herkennen, kan de lezer van vandaag er niet uit leren hoe het gesteld was met de verhoudingen binnen het gezin. Hoewel de bijbel ook voorbeelden bevat van oprechte wederzijdse echtelijke genegenheid, de man vormt het onweersproken centrum van het huis. De vrouw is voor de man weliswaar volstrekt onmisbaar. Maar ze is

niet zijn gelijke. De Hebreeuwse tekst van Genesis 2,18 zegt zelfs niet, dat ze op hem lijkt, zoals de vertaling van de Vulgaat met 'adjutorium simile sibi' ten onrechte vertaalt. Het Hebreeuwse *kenegdo*, verwijst eerder naar een tegenover, een pendant, een complementaire partner. Zij is – zoals de Willibrordvertaling zegt – 'een hulp die bij hem past'.

De allereerste en volstrekt onmisbare dienst waarvoor deze hulp is bestemd, is het voortbrengen van kinderen, in het bijzonder van jongens. Een bij voorkeur omvangrijk nageslacht dat de continuïteit van het 'vaderhuis' garandeert, is immers voor elke man de eerste, grootste en allesoverheersende zorg. Dat kan alleen via jongens, omdat de meisjes laten worden uitgehuwelijkt en deel gaan uitmaken van een ander 'vaderhuis'. De zorg voor de continuïteit kan ook een verklaring vormen voor de in voor het eerst in Elefantine en in de derde eeuw v.Chr. ook in Juda geïntroduceerde gewoonte, om jongens de naam van hun grootvader te geven.

Als een vrouw een echtgenoot geen kinderen of alleen dochters baart, is er alle reden om maatregelen te nemen. Dat kunnen er twee zijn. De eerste maatregel komt overeen met wat ook in de codex Hammurabi (\pm 1700 v. Chr.) is geregeld, nl. dat de echtgenote zorgt voor een slavin die in haar plaats een of meer zonen voor de 'huisvader' baart, zoals Sara voor Abraham doet. Genesis 16,1-2 vertelt dit met de in dit verband interessante uitspraak van Sara: 'Misschien krijg *ik* (dat is Sara!) een zoon van haar (nl. de slavin Hagar)'. Diezelfde termen treffen wij ook aan bij Jakob, Rachel en haar slavin Bilha (Genesis 30,3). De situatie is daar minder helder omdat Jakob al een aantal zonen bij zijn eerste vrouw Lea had.

De tweede mogelijkheid is een of meer andere vrouwen te huwen of een bijvrouw te nemen, die alsnog de gewenste (hoeveelheid) kinderen of zonen voortbrengt. Terwijl de codex Hammurabi een tweede vrouw alleen toestaat bij onvruchtbaarheid van de echtgenote, schijnt een dergelij-

ke beperking niet bestaan te hebben in het oude Israël. Jakob trouwt niet alleen achtereenvolgens de twee zusters Lea en Rachel, maar beide vrouwen staan hem ook nog eens haar slavin af (Genesis 19,15-30,9) en zijn broer Ezau heeft drie vrouwen (Genesis 26,34; 28,9; 36,1-5). Van Gideon wordt gezegd, dat hij veel vrouwen en bovendien nog een concubine heeft (Rechters 8,30-31). Bigamie is trouwens officieel toegestaan, en in het Deuteronomistisch wetboek is een regeling opgenomen voor de consequenties die ze kan hebben voor het erfrecht (Deut. 21,15-17).

Het is echter niet waarschijnlijk, dat de meeste mannen zich de weelde van meer vrouwen konden veroorloven. Zelfs een tweede vrouw moet voor de meesten een luxe geweest zijn die niet iedereen zich veroorloven kon. In de meeste gevallen moest men een heel specifiek belang hebben om een tweede vrouw te huwen, was het niet om een zoon te krijgen dan wel omdat men een extra werkkraft nodig had die niet al te veel kostte.

Waar een man meerdere vrouwen heeft, doorbreekt dat gemakkelijk voor de hand liggende wederkerigheden. Bilaterale verhoudingen worden doorkruist door tal van ingewikkelde situaties en eindeloze jaloesheden. In Gen. 30,1-24 lezen wij over de rivaliteit en de jaloezie tussen de twee vrouwen van Jakob en de rol die de slavinnen speelden, wanneer de echtgenotes probeerden de gunsten van hun man te winnen door hem meer kinderen te bezorgen dan de rivale. Genesis 16,1-6 vertelt hoe de slavin Hagar wanneer zij zwanger geworden is neerziet op haar onvruchtbare meesteres Sara, die hierdoor zo gefrustreerd raakt dat zij de slavin met goedvinden van Abram met haar chicanes tot zo grote wanhoop drijft dat zij de woestijn in vlucht. De bijbel zelf spreekt soms van een rivaliteit die zich van competitie tot vijandschap kan ontwikkelen (2 Samuël 1,6; Jezus Sirach 37,11). De verstoorde verhoudingen kunnen ook gemakkelijk terugslaan op de kinderen. De al eerder genoemde regeling van Deuteronomium 21,15-17 over de

erfrechten van de eerstgeborene werpt een dam op voor de man, die de zoon van de vrouw waarvan hij het meeste houdt zou willen voortrekken ten koste van de eerstgeborenen zoon.

Het alles dominerende belang van mannelijke kinderen blijkt tenslotte ook uit het leviraatshuwelijk. Wij kennen het uitsluitend uit het voorschrift van Deuteronomium 25,5-10 en twee enigszins gecompliceerde verhalen. Het voorschrift regelt, dat wanneer van twee onder één dak – dus nog binnen het oude ‘vaderhuis’ – wonende broers de ene overlijdt zonder dat zijn vrouw een zoon het levenslicht heeft geschonken, die vrouw moet huwen met haar zwager, en dat de eerste zoon geldt als de zoon van de overledene ‘zodat zijn naam niet uit Israël verdwijnt’. Als de zwager deze dienst weigert, wordt hij formeel onteerd doordat de vrouw hem voor de raad van oudsten de sandalen afrukt en hem in het gezicht spuwt onder het uitspreken van de woorden: ‘Zo wordt gedaan met de man, die het huis van zijn broer niet in stand houdt’.

Het weinig verheffend verhaal van Juda en zijn schoondochter Tamar in Genesis 38 gaat iets verder dan dit voorschrift, omdat ook de schoonvader in het gebeuren betrokken wordt. Het verhaal laat zien hoe Tamar eerst geconfronteerd wordt met de sabotage van schoonbroer Onan, die als gevolg hiervan sterft. Dan volgt de weigering van haar schoonvader Juda om zijn zoon Er aan zijn verplichting te houden. Jaren later weet zij dan haar onwillige schoonvader met een list in haar ‘echtelijk’ bed te krijgen om alsnog aan een mannelijke tweeling het leven te schenken.

Zit dit verhaal vol wederzijds onrecht en vreemde streken, het verhaal van Ruth ademt de tegenovergestelde atmosfeer. Kinderloos weduwe geworden komt zij in contact met Boaz, een familielid van haar vader Eliëzer. De manier waarop het verhaal ons hiervan verslag doet, wekt op lezers van de twintigste eeuw de indruk van een echte

romance. Wanneer het familielid dat verplicht is voor haar echtgenoot bij haar een kind te verwekken dat weigert, is het Boaz die van Ruths moeder een perceel grond overneemt en tevens van dat andere familielid de plicht om bij Ruth voor haar man een kind te verwekken. Anders dan bij Juda en Tamar verloopt het gebeuren hier in grote wederzijdse genegenheid tussen Ruth en Boaz.

Vader en moeder

Was een vrouw eenmaal moeder geworden dan steeg zij – zeker voor haar eigen gevoel, maar ook publiekelijk – in aanzien bij haar man, zeker als het kind een jongen was. Dat komt heel sterk tot uitdrukking in de gedachten die de verteller toeschrijft aan Lea en Rachel in Genesis 29, 31-30,24 en die tot uitdrukking zijn gebracht in de namen die de vrouwen geven aan hun zonen en wat ze daar – met simpele volksetymologie – bij zeggen:

<i>Naam</i>	<i>(betekenis)</i>	<i>Uitspraak</i>
Ruben	(Hij heeft neergezien op mijn ellende):	‘De Heer heeft neergezien op mijn ellende’
Simeon	(Hij heeft gehoord):	‘De Heer heeft gehoord dat ik minder bemind word’
Levi	(Hij zal zich hechten):	‘Nu zal mijn man zich aan mij gaan hechten’
Juda	(Ze zullen prijzen):	‘Nu zal ik de Heer prijzen’
Dan	(Hij heeft recht geschaft):	‘God heeft mij recht geschaft’
Naftali	(Ik heb hard gevochten):	‘Ik heb hard met mijn zuster moeten vechten’
Gad	(Geluk):	‘Het geluk is gekomen’
Aser	(Gelukkig):	‘Ik ben gelukkig, de meisjes zullen mij gelukkig prijzen’
Issakar	(Loon):	‘God heeft mij beloond omdat ik mijn slavin aan mijn man gaf’

Zebulon (Hij zal blijven): 'Nu zal mijn man bij mij
blijven'

Jozeef (Hij moge toevoegen): 'Moge de Heer mij nog
een zoon geven'

Was er eenmaal een jongen geboren, dan gingen de man en de vrouw echt als ouders functioneren. Het 'eer uw vader en uw moeder' kent dan wel geen tegenhanger als 'zorg goed voor uw kinderen' maar wel een aantal andere. Dat zijn bepalingen in het strafrecht, die de doodstraf stellen op het mishandelen of vervloeken van een van de beide ouders (Exodus 21,15,17; Leviticus 20,9; zie ook Spreuken 20,20; 30,11.17). Het uitleveren van een criminele zoon aan het gerecht wordt in Deuteronomium 21,19-20 opgedragen niet aan de vader alleen maar aan de ouders.

De inkijsjes die de lezer van de bijbel worden geboden in de gang van zaken binnen een gezin zijn niet talrijk. Gewoonlijk hebben de verhalen immers te maken met problemen met de troonopvolging of met het eerste geboorterecht en de vererving. Ook toen al was het gewone geen nieuws en geen onderwerp voor verhalen. De liefde tussen een man en zijn vrouw en tussen ouders en kinderen treffen wij bijvoorbeeld aan in het verhaal over Elkana en Sara (1 Samuel 4-8, 22-23). Het opvallendste is wellicht nog, dat Elkana meer houdt van Hanna die hem in eerste instantie geen kinderen schenkt dan van zijn andere vrouw Penina, die hem wel kinderen heeft geschonken 9 (1 Samuel 2,1).

In dit kader moet ook uitdrukkelijk melding gemaakt worden van het boek der Spreuken. Op een aantal plaatsen lijkt daar de vader de enige die de kinderen/zonen onderricht geeft (bijvoorbeeld Spreuken 4,1-9), maar er zijn er meer waarin de vader en de moeder samen genoemd worden. Een voorbeeld is Spreuken 1,8-9: "Luister, mijn zoon, naar het onderwijs van je vader en verwerp het onderricht van je moeder niet, want ze zijn een lieflijke krans om je hoofd en een collier om je hals" (zie ook 6,20-22; 10,1; 19,26-27). Opvallend is, dat éénmaal de moeder alleen

wordt genoemd: “De woorden van Lemuël, de koning van Massa, die zijn moeder hem heeft geleerd...” (Spreuken 31,1). En heel bijzonder tenslotte is de uitbundige lof op de moeder en huisvrouw, waarmee het boek der Spreuken eindigt in een alfabetisch gedicht (Spreuken 31,10-31). De vrouw is daar de manager van het huis, de dirigent van het familieleven, op wie man en kinderen bouwen.

Echtscheiding

Maar het is natuurlijk niet allemaal koek en ei. Indien ergens in het Eerste Testament wederkerigheid ontbreekt, is dat bij echtscheidingen het geval. De man is de ‘meester’ (*ba'al*) en soms zelfs de ‘heer’ (*adôn*) van zijn vrouw. De decaloog noemt de vrouw in één adem met het huis, de akker, de slaaf en slavin, de os en de ezel als een bezit van de man dat men niet mag wegnemen (Exodus 20,17; Deuteronomium 5,21). Deze uitermate asymmetrische verhouding komt nergens zo tot uitdrukking als in de mogelijkheid van de man om zijn vrouw weg te sturen en de onmogelijkheid van de vrouw om op eigen initiatief haar man te verlaten. Er zijn enkele jongere plaatsen, één in een profetische tekst (Maleachi 2,14-16) en twee in de wijsheidsboeken, Spreuken 5,15-19 en Prediker 9,9, die duidelijk maken dat het ontbinden van een huwelijk niet wordt toegejuicht. Maar dat neemt niet weg, dat – op enkele voor de hand liggende uitzonderingen na (Deuteronomium 22,13-19;28-29) – elke man het recht had, zijn huwelijk te ontbinden. Het wegsturen van een echtgenote is zelfs aanzienlijk gemakkelijker dan in de omliggende landen. Deuteronomium 24,1 geeft als wettig motief waarom een man zijn vrouw kan verstoten dat ‘hij iets onbehoorlijks bij haar heeft ontdekt’. Dat is buitengewoon vaag en algemeen, en in de rabbijnse tijd is hierover dan ook heel wat gediscussieerd. De school van Sjammai vond, dat alleen overspel en langdurig ernstig wangedrag een geldige reden was, maar de meer liberale richting van Hillel ging zo ver, dat ze een keer slecht koken al een afdoende reden vond. Jezus Sirach

25,26 lijkt hierbij aan te sluiten en schrijft luchthartig: 'Als zij niet aan je zijde wil lopen, snijd haar dan af van je vlees'.

De formaliteiten die bij een scheiding in acht genomen moesten worden waren gering in omvang en kwaliteit. De man sprak onder getuige een verklaring uit als: "Zij is niet langer mijn vrouw en ik ben haar man niet meer" (Hosea 2,4), en moest haar een schriftelijk document meegeven, dat haar het recht gaf opnieuw te trouwen (Deut. 24,1-3). Of van dit recht erg veel gebruik werd gemaakt is overigens niet duidelijk. Dat de regeling geen dode letter was, is gebleken toen in de grotten van Muraba'at een scheidingsbrief werd gevonden uit de tweede eeuw na Chr.

HET TWEDE TESTAMENT

Het is lang voor gewoon gehouden om het Tweede Testament te houden voor een verbetering van wat in het Eerste Testament te lezen staat, omdat christenen al te gemakkelijk uitgingen van een voor hen evidente superioriteit. Dat was en is heel dikwijls ten onrechte. Met betrekking tot het onderwerp van deze bundel ligt dat anders. In diverse opzichten betekent de overgang tussen de twee testamenten een breuk. Dat heeft in sommige gevallen te maken met de nieuwe inspiratie en een bijstelling van normen en waarden waarvan Jezus van Nazaret de oorsprong is. In andere gevallen zal ook de culturele overgang naar een hellenistisch gekleurd milieu mede hiertoe geleid hebben.

Man en vrouw

Zonder dat echt aantoonbaar is wat de veranderingen heeft veroorzaakt en hoe ze in hun werk zijn gegaan, blijkt bij het openslaan van het Tweede Testament over de echtscheiding een fundamentele wijziging ingetreden te zijn. Wellicht mede onder invloed van de rabbijnse discussie waarvan hierboven sprake was, zijn in het Tweede Testament van Jezus een aantal uitspraken overgeleverd, die dichter staan bij die van Sjammai dan bij die van Hillel. Ja,

ze gaan zelfs aanzienlijk verder dan die van Sjammai. Fundamenteel is vooral een uitspraak, die doorgaans in de versie van Lucas 16,18 als de oudste en zelfs oorspronkelijke gehouden wordt : 'Wie zijn vrouw verstoot en met een andere trouwt pleegt echtbreuk, en ook wie trouwt met een vrouw die door een ander is verstoten pleegt echtbreuk.' Het valt op, dat er geen sprake is van de mogelijkheid van een uitzondering op deze algemene regel. Er schijnt geen enkele situatie te zijn, waarin een man zijn vrouw mag verstoten en opnieuw huwen met een andere vrouw. Anderzijds moet onderstreept worden dat deze uitspraak weliswaar wederkerig klinkt, maar dat toch eigenlijk niet is in de zin waarin wij dat bedoelen. Ze gaat immers alleen over het gedrag van de man. De gestrengheid van de uitspraak vertoont verwantschap met een standpunt van de Esseense secte die in Qumran een centrum had, en die zich ook in andere opzichten eerder aan strenge dan aan lakse regels hield.

De versie van Marcus gaat nog verder. De verteller laat Jezus op basis van het principe "Wat God verbonden heeft mag een mens niet scheiden" (10,10) de dubbele gedragsregel formuleren: 'Wie zijn vrouw verstoot en met een ander trouwt, pleegt echtbreuk tegenover haar, en als zij haar man verstoot en met een ander trouwt, pleegt zij echtbreuk' (10,12). Twee zaken verdienen bijzondere aandacht. In de voorzin valt op, dat er staat 'pleegt echtbreuk tegenover haar'. De laatste twee woorden zijn ongewoon en vormen een belangrijke stap voorwaarts. De vrouw is duidelijker dan elders een persoon aan wie door het verstoten onrecht wordt aangedaan. Zij is bijgevolg een subject met eigen rechten tegenover haar man. Ten tweede worden man en vrouw hier in een volstrekt symmetrische, gelijkwaardige en dus wederkerige positie geplaatst. Of hier de vraag naar reciprociteit of mutualiteit aan de orde is, lijkt mij minder duidelijk. De regel kan de indruk maken van een zekere mutualiteit. Maar dat zou bedrieglijk kunnen zijn. Het gaat immers niet om wat de echtgenoten elkaar

wel of niet aandoen. En het accent op de eerder genoemde erkenning van de vrouw als rechtssubject zou toch eigenlijk eerder naar reciprociteit dan naar mutualiteit verwijzen.

In Matteüs 5,31-32; 19,3-9 laat de verteller Jezus een uitzondering maken voor een situatie waarin scheiding wel mag of mogelijk zelfs moet: 'met uitzondering van on-tucht' (*parektos logou porneias*, c.q. *mê epi porneia*). Het is verre van duidelijk, wat dit precies betekent. Maar wat het ook betekent, de uitzondering doet aan het beginsel zoals dat in Marcus 10,12 genoemd is niets af. Dat geldt ook voor de uitzondering die Paulus maakt in 1 Korintiërs 7,15, waar hij een niet-christen geworden partner die wil scheiden dat recht toekent. Daarenboven verdienen enkele punten in dit hoofdstuk van deze brief bijzondere aandacht. Het eerste is, dat Paulus voor de onontbindbaarheid uitdrukkelijk verwijst naar een gebod dat hij ontvangen heeft: "De gehuwden bevel ik, of liever niet ik maar de Heer: de vrouw mag niet scheiden van haar man... Evenmin mag de man zijn vrouw verstoten" (7,10). Hierbij valt het bovendien op, dat hij de vrouw als eerste noemt. Een signaal dat niet zonder belang is. Want in het Eerste Testament kon een vrouw haar man niet eens verlaten. Vervolgens wordt de wederkerigheid in dit hoofdstuk heel speciaal onderstreept: "De man moet aan zijn vrouw geven waarop zij recht heeft, en omgekeerd de vrouw aan de man. De vrouw heeft niet meer de beschikking over haar eigen lichaam maar haar man, en omgekeerd beschikt de man niet over zijn eigen lichaam maar zijn vrouw" (verzen 3-4).

Gedragsregels

Dat het ene familielid aan het andere moet geven waar het recht op heeft, is op diverse plaatsen in de briefliteratuur geconcretiseerd in een aantal gedragsregels. Die staan op meerdere plaatsen in het Tweede Testament, waar christelijke gedragsregels voor de gang van zaken in het gezin zijn opgesomd op een wijze, die is afgeleid uit populaire Griek-

se voorbeelden. Het gaat met name om Efesiërs 5,21-6,9; Kolossenzen 3,18-4,1; en 1 Petrus 2,13-3,12.

In de christelijke versie van deze regels komt aan de orde, hoe de echtgenoten, hoe ouders en kinderen, hoe slaven en meesters zich ten opzichte van elkaar dienen te gedragen. De kortste regel voor het kerngezin is wel te vinden in Kolossenzen: "Vrouwen, schik u naar uw man, zoals het christenen betaamt. Mannen, hebt uw vrouw lief en wees niet ruw tegen haar. Kinderen, gehoorzaam je ouders in alles, want dit is de Heer welgevallig. Vaders, vit niet op uw kinderen; anders worden ze moedeloos". Het lijkt duidelijk, dat hier een wederkerigheid opduikt, die alle kenmerken vertoont van reciprociteit. Ze is gericht op de persoon van de ander, en de symmetrische opbouw heeft niets te maken met ruilverhoudingen of een *do ut des*. De huisregels zijn overigens niet altijd zo summier. In Efesiërs zijn de regels verder aangekleed met theologische beschouwingen, die worden gebruikt als motivering: Christus als hoofd van de kerk is een voorbeeld voor de man als hoofd van het gezin en daarom zouden vrouwen zich naar hun man moeten schikken zoals de kerk zich schikt naar haar hoofd Christus; de liefde van Christus voor de kerk staat model voor de liefde die de man aan zijn echtgenote verschuldigd is. Ook hier is de symmetrie en de reciprociteit volop aanwezig. In 1 Petrus komt daarentegen misschien toch iets doorschemeren van het ruilelement. Zo kan men met name in 3,1-2 lezen: "Zo moet ook u, vrouwen, u schikken naar uw mannen; dan worden die, ingeval ze nog altijd gehoorzaamheid weigeren aan de boodschap, zonder woorden (voor die boodschap) gewonnen door het gedrag van de vrouwen". Hoewel de auteur het heil van de genoemde mannen op het oog zal hebben, is het gedrag van de vrouwen toch niet in alle opzichten volledig belangeloos omdat het mede gericht is op de bekering van de man tot de geloofsovertuiging die de vrouw reeds heeft.

Huisgemeenten

Als iemand in een familie het christelijk geloof aannam, zal dat – zeker als het niet de huisvader was – meer dan eens tot gevolg hebben gehad, dat hij of zij gebrouilleerd raakte met de familie. Daar doelde Paulus op, toen hij in 1 Korintiërs 7,15 een uitzondering toeliet op de onontbindbaarheid van het huwelijk. Dat zich in een familie scheidingen kunnen voordoen vertelt het evangelie ook over de familie van Jezus zelf (Marcus 3,21;31-35). Maar dat was misschien toch eerder uitzondering dan regel. Want als de heer des huizes christen werd kwam het regelmatig voor, dat met hem de hele familie overging tot het christelijk geloof. Dat gebeurt met het huis van Cornelius in Handelingen 10,2,44,47-48, met dat van de gevangenvaarder in Filippi (16,33), met de huisgenoten van Lydia (16,14-15) en met de familie van de synagogebeheerder Crispus (18,8). Hun woningen zullen – als ze daarvoor de ruimte boden – dikwijls het begin van zogenaamde huiskerken gevormd hebben, dat zijn kleine christelijke kerngemeenten die bij elkaar kwamen in het huis van een der leden, bijv. Filemon (Filemon 1,2) of Maria de moeder van Johannes Marcus (Handelingen 12,12), om er gezamenlijk te bidden (12,12) en het brood te breken (2,46; 20,7-8). Er is alle reden om te denken, dat ze geleidelijk aan veelal naast een plaatselijke gemeente bestaan hebben (1 Korintiërs 14,23; Romeinen 16,23). Een aantal van die huisgemeenten worden vermeld in 1 Korintiërs 16,15-20 en in Romeinen 16. Huisgemeenten kwamen zo goed als altijd bijeen in woningen die wat groter waren en dus toebehoorden aan families die in goede doen waren. De betreffende huisvader trad niet alleen op als gastheer maar ook min of meer automatisch als hoofd van zo'n deelgemeente, die als regel vermoedelijk niet meer dan een dertigtal personen heeft omvat.

Wat wij intussen gewoon en wellicht zelfs triviaal zijn gaan vinden, was in het milieu van de eerste eeuw bepaald ongewoon, namelijk dat de leden elkaar beschouwden als broeders en zusters. Niet zonder reden wordt de broeder-

lijkheid en gelijkwaardigheid tot drie maal toe met grote nadruk uiteengezet in de brieven van Paulus: 'U bent allemaal kinderen van God door het geloof, in Christus Jezus. Want allemaal bent u in Christus gedoopt, met Christus bekleed. Er is geen Jood of Griek meer, er is geen slaaf of vrije, geen man of vrouw: u bent allemaal één in Christus Jezus' (Galaten 3,26-28; 1 Korintiërs 12,13; Kolossenzen 3,11). Niet alleen de ongelijkheid van armen en rijken, vrien en slaven, maar ook die van mannen en vrouwen is er gerelativeerd. Men zie in Romeinen 16 de vele vrouwennamen die Paulus er noemt, waarbij zeker een aantal echtparen zijn die samen de leiding van een huisgemeente hebben zoals Andonikus en Junia (16,7). Opvallend is, dat Prisca en haar man Aquila hier – anders dan in Handelingen 18,2 en 1 Korintiërs 16,9 – in deze volgorde worden genoemd (1 Korintiërs 16,3; Handelingen 18,18). Dat zou kunnen betekenen, dat Prisca in haar Romeinse huisgemeente de eerste viool heeft gespeeld.

Enerzijds moet deze ontwikkeling gezien worden als een belangrijke omschakeling: geestverwantschap neemt de plaats in van bloedverwantschap (zie Marcus 3,34-35: '...Wie de wil doet van God, die is mijn broer, mijn zuster en mijn moeder'). Anderzijds zullen juist in huisgemeenten bloedverwantschap en geestverwantschap hand in hand zijn gegaan.

Ook een aantal passages uit de evangeliën kunnen tegen deze achtergrond beter begrepen worden. Zo zal het in dit verband nauwelijks zonder betekenis zijn, dat vooral in Marcus Jezus zich diverse malen in een huis terugtrekt om er zijn leerlingen over iets te onderhouden of er met hen de maaltijd te gebruiken. Ook is in dit kader meer dan eens sprake van wederkerigheid en in dit geval duidelijk van mutualiteit. Ik denk aan een uitspraak die betrekking heeft op mensen die in Jezus' naam wat te drinken vragen, een rondtrekkende verkondiger van de boodschap over Jezus of een christen die op de vlucht is voor vervolgers: 'Als

iemand je een beker water geeft omdat jullie van Christus zijn, ik verzeker jullie, zijn loon zal hem niet ontgaan' (Marcus 9,41). Dat geldt zeker voor de spreuk over degenen die alles hebben achtergelaten om Jezus te volgen: 'Ik verzeker jullie, er is niemand die zijn huis, broers, zusters, moeder, vader, kinderen of landerijen heeft achtergelaten omwille van mij en de goede boodschap, of hij krijgt nu in deze tijd een honderdvoud aan huizen, broers, zusters, moeders, kinderen en landerijen, vervolgingen inbegrepen, en in de komende wereld eeuwig leven.' (Marcus 10,29-30).

FEITEN, NORMEN, WENSDROMEN?

Hoe het bovenstaande, dat naast verhalen voor een belangrijk gedeelte regels en voorschriften omvat, zich verhiel tot de werkelijkheid van alle dag, valt moeilijk te zeggen. Voor de verschillende soorten teksten is dat zeker niet hetzelfde. Van de passages met een overwegend descriptief of vertellend karakter kan men zeggen, dat ze wat de verhoudingen binnen het gezin betreft niet op gespannen voet staan met wat zich normaal voordeed. Ik denk hier aan zaken als de gezagsverhoudingen, de bruidsprijs, het in noodgevallen verkopen van kinderen als slaven, de exclusieve gerichtheid op mannelijk nageslacht met de maatregelen om dat te bevorderen en de spanning tussen de vrouwen indien een gezin er meer dan één rijk was. Ook de regels hebben in vele gevallen weerspiegeld wat feitelijk gebeurde. Dat zal zeker gelden voor de voorschriften over de uiteenlopende hoogte van de bruidsprijs, over het leviraatshuwelijk en over de echtscheidingsprocedure. Van de realiteitswaarde van het voorschrift dat de ouders hun kinderen in moeten wijden in de religieuze tradities voel ik mij minder zeker, met uitzondering van de situatie dat deze inwijding in ritens was ingebed. Daarbuiten valt het namelijk op, dat men geen verhalen aantreft die hiervan gewag

maken. Of de uitspraken over de onontbindbaarheid van het huwelijk in het Tweede Testament in de bijbelse periode ook algemeen in praktijk werden gebracht, kan men enigszins betwijfelen. De neiging om daar uitzonderingen op mogelijk te maken, kunnen immers op twee manieren worden uitgelegd. Men kan zeggen, dat die neiging juist laat zien dat ze ook in praktijk werden gebracht maar dat ook toen al het leven soms sterker bleek dan de leer. Men kan ook zeggen dat ze getuigen van een zekere mate van laksheid. De gedragsregels daarentegen lijken eerder enigszins utopische wensen dan dagelijkse werkelijkheid te weerspiegelen. Een apart geval vormen de fictionele verhalen. Vooral het boek Tobit lijkt mij bijna even idyllisch als de spreuk die boven deze bijdrage staat. Omdat het een grensverhaal is, dat tot op zekere hoogte tussen het Eerste en het Tweede Testament in staat, wil ik daar tot slot nog even wat uitvoeriger op ingaan.

Het boek speelt zich ten dele synchroon af op twee locaties, in de woonplaats van Tobit, Ninive en in Ekbatana, de woonplaats van zijn neef Raguël. Vader Tobit is niet alleen een zeer Torahgetrouwe jood die in Ninive zijn leven op het spel zet om geloofsgenoten als ze vermoord zijn te begraven, maar ook de voorbeeldige en liefhebbende echtgenoot van Anna en de zorgvolle vader van Tobias. Dat laatste blijkt uit het feit, dat hij zijn zoon uitvoerig onderricht geeft in de oude tradities en hem bovendien uitstuurt om zich in Rages in het bezit te gaan stellen van een grote som geld, die Tobit daar aan een ver familielid in bewaring heeft gegeven. Ja hij draagt zijn zoon zelfs op, om op zijn vaders kosten een reisgezel te huren die onderweg voor hem zal zorgen. Als Tobias een onbekende gevonden heeft, die hem wil beschermen en helpen, keurt Tobit hem eerst voordat Tobias met deze geheimzinnige Mr. X op reis gaat. Vader en zoon dragen elkaar de gevoelens toe die kenmerkend zijn voor de rollen van de vader en de zoon. De laatste heeft overigens even veel zorg voor zijn vader als deze voor de zoon heeft. Dat blijkt in het bijzonder

wanneer Tobit door vogelpoep blind is geworden en Tobias zorgt voor een behandeling met de gal van de vis die hij gevangen heeft. Ook moeder Anna toont de stereotype reacties van de moeder. Als de jonge Tobias besloten heeft op reis te gaan, maakt de ongeruste Anna haar man hevige verwijten. En wanneer de jongen zo lang wegblijft dat beide ouders zich ongerust maken, is het Anna die post vat langs de weg om te kijken of hij er nog niet aankomt. Op de andere helft van het toneel is er eveneens een gezin met één kind, natuurlijk een dochter, waar goede verhoudingen heersen. Vader Raguël en moeder Edna willen haar graag een goede bruidegom bezorgen. Maar rampzalig genoeg wordt tot zeven maal toe een bruidegom dood gevonden in het huwelijksbed omdat een jaloeerse demon – Asmodeüs geheten – hem telkens wurgt voor de twee jonggetrouwden gemeenschap kunnen hebben. Als de jonge Tobias op het toneel verschijnt in Ekbatana en familie blijkt van Raguël en de zijnen, is de vreugde over de verse bruidegom even groot als het verdriet wanneer hij vertelt dat zijn vader blind is geworden. De grote bezorgdheid van moeder Edna blijkt uit de manier, waarop ze haar dochter moed inspreekt voordat zij voor de achtste keer het bruidsvertrek betreedt. Die van vader Raguël voor zijn dochter en haar nieuwe bruidegom blijkt uit het feit, dat hij nog in de nacht een graf delft voor de vermoedelijk weer vermoorde jongeman om hem direct te kunnen begraven en zo de schande verborgen te houden. En Tobias en Sara? Voordat zij met elkaar naar bed gaan heeft Tobias de demon verdreven door het hart en de lever van de in de Tigris gevangen vis te verbranden. Eenmaal in bed staat Tobias weer op en spreken de twee samen een lang gebed uit. Als zij het overleefd blijken te hebben en Tobias met zijn bruid teruggaat naar zijn ouders behoeft hij geen bruidsgeld te betalen, maar krijgt hij integendeel de helft van Raguëls vermogen mee. Als dan het geld uit Rages ook gearriveerd is, keert de bijna verloren zoon met zijn bruid terug naar huis en als Tobits blinde ogen genezen worden met de gal van de vis

maakt tenslotte de geheimzinnige reisgezel bekend, dat hij Rafaël is, een van de zeven heilige engelen, en is er alle reden om God te loven voor dit happy end.

Interessant is de rol die het ruilmiddel bij uitstek, het geld, in dit verhaal speelt. Het is prominent aanwezig. De hele reis van de jonge Tobias is immers op touw gezet om te ontkomen aan de armoede, waarin Tobits' gezin is vervallen (1,20; 2,10-11; 4,21). Tobias moet het geld ophalen, dat Tobit een familielid in Rages in bewaring had gegeven. Maar het doel van de reis wordt doorkruist door de ontmoeting van Tobias met zijn toekomstige bruid en hun huwelijksluiting (6-8). Het geld wordt wel opgehaald maar terloops als in een tussendoortje, dat Tobias zijn reisgezel laat afhandelen (9,1-6). Ook wat Tobias meekrijgt van zijn schoonvader aan dienaren, vee en geld wordt slechts terloops vermeld (10,10). En als Tobias weer thuis komt, lijkt het geld dat hij meebrengt niemand te interesseren. Zijn vader is wel bezorgd voor de betaling van Tobias' reisgezel. Hij had hem een drachme per dag en de verblijfskosten gedurende de reis aangeboden en een toelage als de reis succesvol zou verlopen (5,15). Maar als ze terug zijn biedt hij Tobias' bediende de helft aan van wat ze mee teruggebracht hebben (12,2-5). Samenvattend: het geld speelt voortdurend een grote rol, maar het belang is onophoudelijk ondergeschikt aan de gebeurtenissen die zich afspelen tussen de personen. De reciprociteit wint het over de hele lijn van de mutualiteit.

De verteller wilde met zijn verhaal aan zijn lezers laten zien, hoe voor vrome joden alles weer op zijn pootjes terecht komt. Maar onbedoeld laat het verhaal na zovele eeuwen aan zijn latere lezers ook zien, hoe men zich een gelukkig gezin voorstelde, waarin wederkerige liefde de boventoon voert. En er is geen reden om te denken, dat wat het verhaal in dit opzicht aan idyllische momenten schildert ook niet geregeld in de bijbelse periode werkelijkheid is geweest. Het bucolisch tafereel van Psalm 128, waarmee

deze bijdrage begon, behoeft niet als een pure wensdroom beschouwd te worden.

L I T E R A T U U R

Voor deze bijdrage heb ik zonder dat telkens in het bijzonder aan te geven gebruik gemaakt van:

- J. Petersen, *Israel, Its Life and Culture*, London: Humphrey Milford; Copenhagen: V. Pio-Poul Branner, I, 1926.
- R. De Vaux, *Les Institutions de l' Ancien Testament*, Paris: Les Éditions du Cerf, I, 1958.
- S. Safrai, 'Home and Family', in: S. Safrai-M. Stern (ed.), *The Jewish People in the First Century*. II, Assen-Amsterdam: van Gorcum, 1976, blz. 728-92.
- H.-J. Klauck, *Hausgemeinde und Hauskirche im Frühen Christentum*, (Stuttgarter Bibelstudien 103) Stuttgart: Katholisches Bibelwerk, 1981.
- J.E. Stambaugh – D. Balch, *The New Testament in Its Social Environment*, Philadelphia: The Westminster Press, 1986.
- S. Freyne, *Galilee, Jesus and the Gospels*, Philadelphia: Fortress Press, 1988.
- D.L. Balch, 'Household Codes', in: *The Anchor Bible Dictionary*, New York etc.: Doubleday, 1992, III, blz. 320-25.
- J.T. Fitzgerald. 'Haustafeln', *The Anchor Bible Dictionary*, New York etc.: Doubleday, 1992, III, blz. 80-82.
- J.S. Holladay Jr., 'House, Israelite', *The Anchor Bible Dictionary*, New York etc.: Doubleday, 1992, III, blz. 308-318.
- R.W. Wall, 'Divorce', *The Anchor Bible Dictionary*, New York etc.: Doubleday, 1992, II, blz. 217-219.
- C.J.H. Wright, 'Family', *The Anchor Bible Dictionary*, New York etc.: Doubleday, 1992, II, blz. 761-769.
- S.C. Barton, *Discipleship and Family Ties in Mark and Matthew*, Cambridge: University Press, 1994.